

KÖZÉPKOR

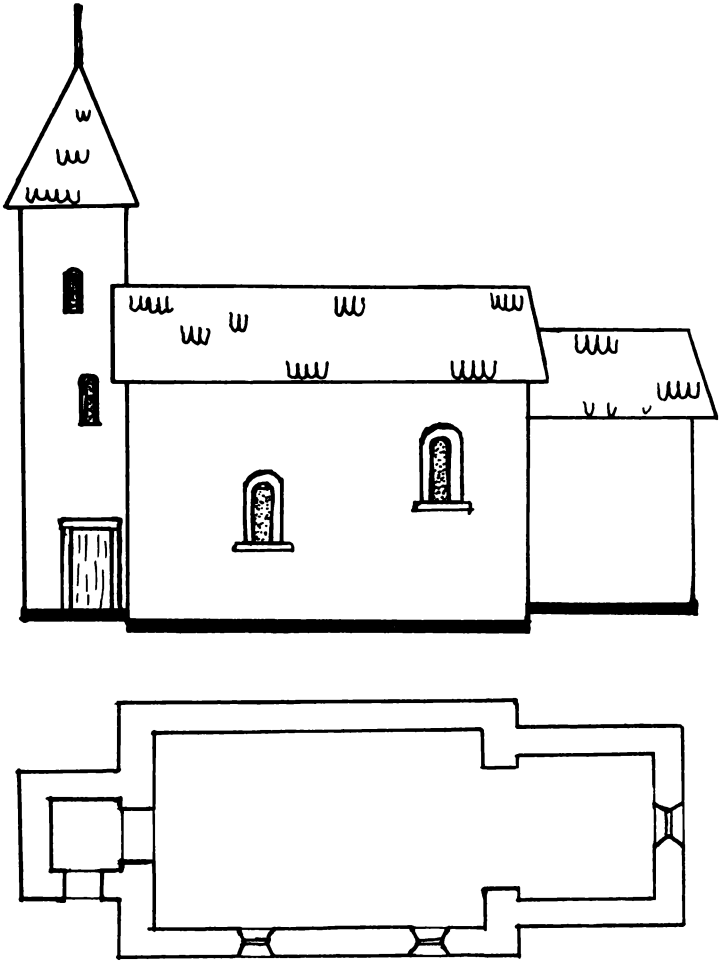
(XI–XVI. század)

Régebben a középkor története évszámokból, uralkodók, hadvezérek és főurak neveiből tevődött össze, valamint azokból az adatokból, amelyeket a megmaradt kevésszámú okirat alapján ki lehetett következtetni. Az építészeti emlékek kaphattak még esetleg helyet, de a társadalmi és gazdasági fejlődés alapvető problematikája már csak a legkritkább esetben, akkor is elég hiányosan. A mi esetünkben ennek objektív okai is voltak, amelyek abból fakadtak, hogy ezen a mozgalmas területen a politikai, kulturális és társadalmi folyamatosságot időnként olyan katasztrófák szakították meg, amelyek nemcsak a lakosság nagy részét semmisítették meg (tatárjárás, török hódoltság), hanem elpusztították a szilárd épületek legnagyobb részét, és elemésztették a területeinkre vonatkozó legtöbb okmányt és írott adatot. Ilyen körülmények között egy valós történelmi körkép megalkotásához csak a régészeti adatok intenzív igénybevételével lehet hozzáfogni. A régészet viszont nem nyújthatott eleget (és még ma sem elégíti ki a követelményeket), mert a rendszeres régészeti kutatások a legkritkább esetekben irányultak a középkori lelőhelyek feltárására. Fel lehetne a régészet védelmére hozni, hogy az elszenvedett pusztítások olyan nagyméretűek voltak, hogy szinte semmi sem maradt abból, amit a középkor folyamán az itt élő népek teremtettek. A törökök, mielőtt a történelmi Magyarország területén megvetették volna a lábukat, módszeresen pusztították a déli területeket és az ott levő létesít-

ményeket, de végérvényesen a XVIII. és XIX. századi értetlenség döntötte őket romba, amikor az újratelepítések során a romos, néha csak megrongálódott középkori épületeket olcsó téglaszerzés céljából lebontották, és még az alapokat sem kímélve, teljesen kifosztották.

Nincs talán egy olyan település sem tartományunk területén, amelynek a határában nem lenne legalább egy lelőhely, amely nevével (pusztatemplom, török templom, crkvina, klisza, selište, džamija, templomdomb) nem árulná el, hogy ott téglá és habarcsstörmeléssel keverve embercsontokat lehet találni. És ahol ilyen lelnek, ott biztosan lehet számítani egy középkori templomromra, amely körül temető vagy temető maradványai vannak. Szabadkán például, külvárosait is beleértve, négy középkori templomromról van tudomásunk, ami ugyanannyi települést, falucskát jelent.

Nem véletlenül kezdtük a középkor tárgyalását a templomokkal. Szerémség kivételével, ahol a rómaiak mai időszámításunk kezdete táján már szilárd, kőből és téglából készült épületeket és létesítményeket kezdtek építeni, a Bánátban és a Bácskában az első kemény anyagból készült építményeket csak I. István ismert rendelete után emelték; a kereszténység megszilárdítása érdekében a magyar király törvénybe iktatta, hogy minden tíz falu lakosai egy templomot kötelesek építeni. Ez volt a kezdet, amely azután olyan szabállyá vált, hogy idővel minden településnek saját temploma lett. Észak-Bácskában például, ahol az elmúltakban a legtöbb történt a középkori hagyaték felmérésében és kutatásában, megállapították, hogy a vizek közelében egymástól 5–6 kilométer távolságban mindenfelé fel lehet fedezni a régi templomok maradványait. A Szabadka–Horgos–Becse–Szenttamás–Bajmok–Szabadka sokszögben több mint hatvan rom vár tüzetesebb vizsgálatra. Hasonló a helyzet másfelé is, csak az adatok hiányoznak.

A kishorgosi XIII. századi templomrom alaprajza (alul), és az aracsí kövön látható templomábrázolás alapján ideálisan rekonstruált templomkép (felül)

Ezek mind falusi templomok voltak, talán az egy tavankuti kivételével. Nagyobb építkezések az előbb említett területen nem voltak sem a XII–XIII. század folyamán, amikor Magyarország Európa leggazdagabb országai közé tartozott, sem a XV. században, amikor a reneszánsz hatására nagy volt az építészeti tevékenység. Vajdaság többi részén is csak monostorok épültek (Dombó, Monostorszeg, Kő, Aracs stb.), igazán városias jellegű települések nem alakultak ki, hacsak annak nem nyilvánítjuk Bácsot és talán Szávaszentdemetert, az egykori Sirmiumot, a mai Mitrovicát. Mindkettő tehetős város hírében állt. Az egyik azért, mert fontos politikai és egyházi központ volt, a másik pedig azért, mert rajta keresztül futott a Szerbia és Bizánc, illetve a Dubrovnik felé tartó kereskedelmi útvonal. A nagyobb monostorok – Dombó, Kő, Titel, Monostorszeg, Oroszlámos, Aracs – eléggé elszigetelten éltek zárt életüket.

Az első templomokat a román stílus szabályai szerint építették. Ezek közül, sajnos, egyetlenegy sem maradt meg épségben. A nálunk végzett feltárások (Szabadka, Horgos, Paphalom, Topolya, Bajsa) és az idevágó magyarországi analógiák azonban elég erős támpontokat nyújtanak a szabályszerűségek megállapítására.

Ezek a hajlékok nem voltak nagyok, hosszúságuk 20–30 méter körül mozgott. Három főrészből álltak: a szentélyből, a hajóból és a toronyból, de ha a kivitelezés szegényesebb volt, akkor a torony építésétől elálltak. Engedve annak az ősi misztikus hagyománynak, amely szerint minden fény keletről jön (*ex oriente lux*), a templomok hossz tengelyét mindig kelet-nyugati irányba tájolták. A szentély és a hajó között félkör alakú diadalív fogta össze a szentély két párhuzamos oldalát. A szentélytől jóval szélesebb hajó, amely a hívők befogadására szolgált, 7–10 méter szélességű tér volt, amelyre a nyugati

oldalon szervesen kapcsolódott a négyzet alakú masszív torony, a két félkörív alakú (külső és belső) kapuval. Ezek néha hiányozhattak, abban az esetben a bejárat a déli oldalfalon volt. A szentély alaprajza lehetett félköríves vagy egyenes záródású. A világítást befelé és kifelé táguló keskeny, félköríves ablakok szolgáltatták, amelyek a déli oldalon sorakoztak. Néhol ezek az ablakok üvegezve voltak, például Tavankuton, ahol a romok között pezsgőspohár talpához hasonló üvegkorongok töredékeit lehet találni.

A falak vastagok voltak. Anyaguk lehetett téгла vagy, ahogyan Horgoson megfigyeltük, téгла és keményre döngölt agyagos föld kombinációja is. Az alapokba három vagy négy rétegben darázsköveket (lyukacsos mésztufát) raktak le, közéjük agyagot döngöltek. Az alapok anyagának megválasztása azonban a helyi lehetőségtől függött. A tetőt zsindelezték, s kovácsszögeit majd minden romban meg lehet találni. A szögek úgy kerültek oda, mert a bizonytalan időszakokban a harangokat úgy szedték le az elvinni szándékozók, hogy tüzet vetettek a tartószerkezetbe, és az egész tető leégett. (Aracson a mennyezetben még ma is látható az a lyuk, amelyet a toronyból lezuhanó harang ütött.)

A templomok alakjáról elég sokat tudunk mondani, belsejükről viszont annál kevesebbet, mert a falak pusztulásával tönkrementek a belső díszítés részletei és – ha voltak – a freskók is. Apró nyomokból azonban megállapítható, hogy a méretek szerénysége ellenére nem volt szegényes a belső tér díszítése. Tavankuton tenyérnyi vakolatdarabokat lehetett találni, amelyeken fehér, világosszürke és vörös alapon csíkok és apró pontokkal körülvelt fekete kereszttek voltak, az Árpád-házi királyok pénzein látható kereszttekhez hasonlóak.

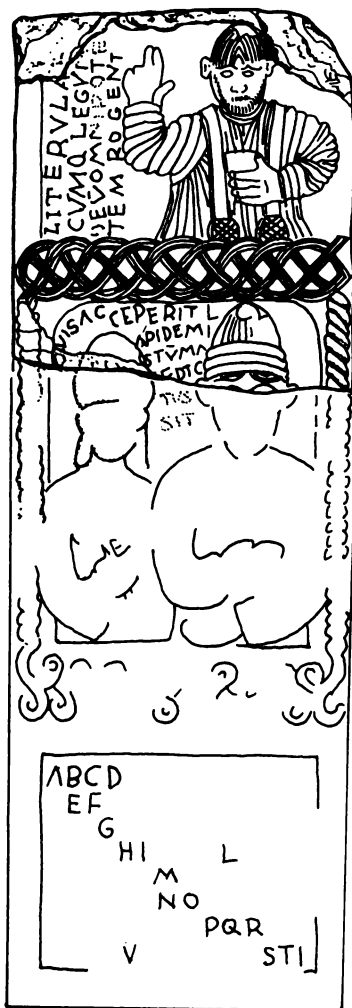
Román stílusú templomaink talán kivétel nélkül a tatárjárás idején pusztultak el, és a később épülő vagy újraépülő

templomok (Oromhegyes-Paphalom és Bajsa) már gótikus ízlés szerint készültek. A korábban leírt szerkezeten nem változtattak, csak a díszítőformák változtak meg, divatba jöttek a külső támpillérek, a keresztboltozatok és a hálóboltozatok. Ezek kiképzéséhez idomtéglaikat használták, amelyek több helyen is előfordulnak.

A sok apró templom mellett tartományunkban néhány nevezetes monostor létezéséről tudunk, amelyek egy kivételével romokban hevernek. Legjobb állapotban a bácsi kolostor és templom vészelte át a történelem viharait. A legrégebbiek a mitrovicai görögkeleti (pravoszláv) monostor, az oroszlámosi és a titeli monostorok, amelyekről, fájdalom, nem sokat lehet mondani, mert elpusztultak. Mindenesetre a titeli volt a leg híresebb, mert a titeli prépost címét mindenkor a legmagasabb rangú és országos hírű férfiak viselték. Nyilván nem magáért a címért, hanem azért a 4000 arany hasznáért, amelyet a XV. század közepén a prépostság a cím viselőjének jelentett.

A Monostorszeg melletti egykori Sziga-szigeten állt a XIII. századi gazdag pálosrendi kolostor, amely a török korban dőlt romba, maradványait pedig a XIX. század folyamán elmosta a Duna. Egykori fényéről és építészeti értékeiről az a pár faragott kő nyújt bizonyosságot, amelyeket a zombori múzeumban őriznek.

Dombó és Aracs már nem juthat az előbbieks sorsára, mert ott az elmúlt néhány évben – ha szemérmesen is, de – elindult a feltáró és konzerváló munka. Dombó, amelyet a XI. században alapítottak, a többiek közül gazdag építészeti emlékeivel és csodálatos plasztikájával emelkedik ki, mely nemcsak hazai körökben váltott ki osztatlan elismerést, hanem külföldi tudományos körökben is. A részben bizánci emlékkön táplálkozó középkori magyar építőművészet, úgy látszik, ezen a ponton keresztül kapta a déli impulzusokat, és egyéni

megfogalmazásban továbbította a Duna és a Tisza közvetítésével észak felé (Monostorszeg, Aracs, Szeged, Sárvármonostor). A palmettadísz Dombón feltűnt sajátos változata, amely az újdonságszamba menő állat- és emberalakokkal bővült, arra bátorít fel bennünket, hogy ezt a monostort egy új stílus kiindulópontjának tekintsük.

A bácsi ferencrendi templom a mitrovicai Szent Demeter templommal azon ritka középkori templomaink közé tartozik, amelyek átvészelték a török időköt. A XIII. században építették, de többször is alakítottak rajta. Ezek a beavatkozások egyáltalán nem váltak hasznára. Eredeti tiszta gótikus stílusa

Az „aracsi kő”. A felső rész, a megmaradt csonka darab ideális kiegészítése is látható. A függőleges sorvezetésű felirat könyörgésre szólít fel, a vízszintes pedig átkot tartalmaz a kő eltulajdonítójára

majdnem elenyészett. A jövő feladatai közé tartozik, hogy a ráaggatott sok sallangtól a szakemberek megszabadítsák.

Az aracsi templomrom, helyesebben talán romos templom, Törökbecsétől keletre, az egykor jelentős Galacka ér ma már száraz partján helyezkedik el. Hatalmas méreteivel még romos állapotában is fenséges látványt nyújt. Áll még nyugati homlokzata a főbejáráttal, felette a még jó állapotban levő hatalmas ablakrózsával, ép – még ha meg is van rongálva – az északkeleti sarkából kinövő nyolcszögű torony, és ép a háromkaréjú szentélyrész is, amelynek belső oszlopfői egyikét emberi alak díszíti. A háromhajós, boltozott bazilikát a XIII. században építették piros téglából, de bizonyos, hogy építése jelentős előzményekre tekint vissza. A mostanában folyó feltárásoknak éppen ezt a kérdést kell tisztázniuk, és felszínre kell hozniuk a zárda épületeinek maradványait is.

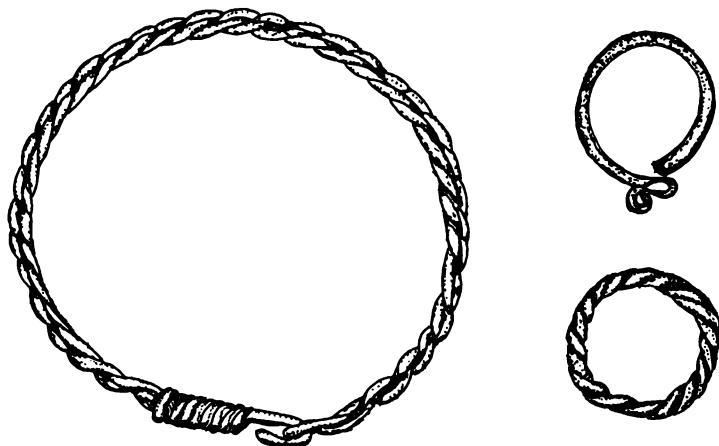
Ha Aracsot említjük, nem kerülhetjük el az úgynevezett aracsi követ, mely a magyar építészettörténet sokat vitatott és széltében ismert darabja. Tulajdonképpen egy kőlap töredéke, amelyen a középkori figurális díszítőművészet kezdeti lépéseit figyelhetjük meg: egy stólás papot áldásra emelt kézzel, egy kúpos süvegű fejnek egy részét és egy másik fej töredékét. A dombói ásatások révén az aracsi kő is végre megtalálta a maga helyét az építészettörténetben, és lezárultak az egy évszázada körülötte hullámozó viták.

Áttérve a középkori temetőkre, meg kell állapítanunk, hogy a X. századi köznépi temetők a mellékletek szerint nem tekinthetők a késő avar kori temetők folytatásának. Újfajta „vezérleletek” jelennek meg, amelyek egyaránt jellemzőek az itt megtelepedett közrendű magyarokra, valamint a korábban érkező szlávokra is. Ezek a leletek az S végű hajkarikák, amelyek lehetnek bronzból, ezüsből, de kivételesen aranyból is, a több ezüstszálból sodrott vagy fonott nyakdíszek, az ezüsttel

befuttatott hengeres üvegpaszta gyöngyök és az állatfejekben végződő masszív bronz karperecek. A sírok sorokat alkotnak, tájolásuk kivétel nélkül kelet-nyugati, a koponyával a nyugati végében. A csontvázak kinyújtott helyzetben a hátukon fekszenek. Ezeknek a temetőknek egy része nem sok sírból áll, és a XI. században hirtelen meg is szűnnek (Verušić, Topolya, Oromhegyes), míg a többi, a nagyobbik rész kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a XVI. századig, a török hódoltság kezdetéig tart. Az utóbbiak azonban mind templomok körül helyezkednek el, és az előbbiek megszűnését is azzal lehet magyarázni, hogy a templomépítés utáni korban mindenfelé kötelezővé vált a templomok körüli temetkezés.

A bekerített cintermek, temetők idővel megteltek, és a későbbi temetkezések alkalmával a korábbi sírokat rendszerint megbolygatták, sok nehéz pillanatot okozva ezáltal a mai ásató régészeknek. A templom körüli temetők több száz sírt is magukba foglalhatnak, szemléletesen illusztrálva az egyes korokra jellemző divatok megjelenését, fejlődését és eltűnését. A XVI. század közepén azután mindenütt megszakadnak a nagy temetők. Ez a lakosság pusztulásával és a törökök előli elvándorlásával hozható összefüggésbe. Az itt-ott még vegetáló kis közösségek új temetőket nyitottak, amelyekben a teljes elszegényedés jeleként a csontvázak mellett csak ritkán lehet – és akkor is jelentéktelen – leleteket találni (Kelebia).

Láthattuk, számos olyan területe van történelmünknek, amelyet több régészeti feltáró munkával világosabbá, érthetőbbé lehetne tenni, de a legnagyobb feladatok talán a középkori települések kutatása terén várnak a régészekre, mert itt a legnagyobb a lemaradás. Ilyen irányú munka csak Pancsován, Becsén, Kikindán és Zentán folyt. Mindegyik vállalkozás hozott valami újat, s erről külön-külön kell szót ejteni.

A X., XI. századi sirokban gyakorta előforduló mellékletek: ezüsthuzalokból font karperec, gyűrű és az úgynevezett S végű hajkarika. Különféle lelőhelyekről

Kikindán egy földvár belsejében folytak az ásatások, és a szerény eredmények és egyoldalú következtetések mellőzésével azt kell kiemelnünk, hogy akár a honfoglalást megelőző évszázad viszonyaira, a szláv (bolgár) domináció évszázadára, akár magára a honfoglalásra, de még inkább a korai ispánságokra és ezzel egy időben a vármegyerendszer kialakulására keresünk adatokat, az ilyen földvárakon kellene kutatóakciót kezdeni. Egy ilyen nagyobb szabású vállalkozás keretében sor kerülhetne még egyszer a kikindai Gradina, Kevevára (Kovin), a horgosi Vaskapu, a verbászi Csarnok, a gombosi töröksánc, a mošorini Mađarski grad, a bácskerteszi Gyűrűhetes és egyéb erődítmények megásására, amelyek ma még hétpecsétes titkokat rejtegetnek.

Becsén a középkori Beter falu helyén folytak a közelmúltban ásatások, amelyek, hogy csak a leglényegesebbet említ-

sük, egy középkori gölöncsérműhely nagyszerűen megőrzött részeit hozták felszínre.

Pancsován X–XI. századi épületek maradványait ásták ki, amelyek támpontot nyújtottak a korabeli házak valószínű rekonstruálására. Egymás mellett két félig földbe süllyesztett lakóépület állt, amelyekben kemencék szolgáltatták a fűtéshez és a főzéshez a szükséges meleget. Az egyik ház négy-, a másik kétereszű volt, és annak idején mindkettő zsúppal volt fedve.

Zentán a Mákospartnak nevezett részen gátépítés közben egy több korszakot magába foglaló településrendszert ástak ki, amelynek a középkori része nemcsak nagy volt, hanem a maga nemében váratlan leteteket is szolgáltatott. Egyebek között egy majdnem épen megőrzött XIII. századi tégláégető kemencét. Az alig egy kilométerre levő középkori bátkai (ma már rom-) templomhoz biztosan ezen a helyen vetették a vályogot és égették téglává. Emellett sütőkemencék egész sora is a felszínre került, néhány földbe vájt és kiégetett gabonasi-lóval és egy rejtélyes árokrendszerrel együtt, amelyhez hasonlót már másfelé is letek, de készítésük célját még nem tudták meghatározni.

*

A mohácsi csata (1526) nálunk a középkor végét jelentette, és a vele kezdődő török korszakkal a régészet működési területe gyakorlatilag lezárul. Ezekkel a sorokkal tehát rövid régészeti-történeti kirándulásunk végállomásához érkeztünk.

Az elmondottakba meglehetősen sok adatot sűrítettünk, ennek ellenére az a benyomásunk, hogy egy sereg fontosnak tűnő téma kimaradt vagy csak futólag foglalkoztunk velük,

csak hát a megadott keret szigorúan megszabta mondanivalónk terjedelmét.

Azok, akiket részletesebben érdekel régmúltunk, a következő oldalakon könyvajánlatot találnak.

IRODALOM

- Alojz Benac (szerk.): Praistorija Jugoslavenskih zemalja. II (Neolit), III (Bakarno doba). Sarajevo 1979.
- Bóna István: A középkor hajnala. Budapest 1974.
- Brukner–Jovanović–Tasić: Praistorija Vojvodine. Novi Sad 1974.
- Grahame Clark: A világ őstörténete. Budapest 1976.
- Dienes István: A honfoglaló magyarok. Budapest 1972.
- Ján Filip: A kelta civilizáció öröksége. Budapest 1966.
- Milutin Garašanin: Praistorija na tlu SR Srbije. I. II. Beograd 1973.
- Györffy György (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest 1975.
- Jovan Kovačević: Avarski kaganat. Beograd 1977.
- László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. Budapest 1974.
- Matolcsi János: A háziállatok eredete. Budapest 1975.
- Mócsy András: Pannonia a korai császárság idején, ill. Pannonia a késői császárságban. Budapest 1974.
- Lubor Niderle: Slovenske starine. Novi Sad 1954.
- T. G. E. Powell: Umetnost praistorije. Beograd 1970.
- Szombathy Viktor (szerk.): Évezredek hétköznapijai. Budapest 1973.
- U. Kőhalmi Katalin: A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Budapest 1972.